
Het beantwoorden van vragen in survey-interviews; de invloed van de stemming van de respondent¹

J.H. Wendt en W. Dijkstra

1. Inleiding

Voor het verzamelen van gegevens in de sociale wetenschappen wordt veelal het survey-interview gebruikt (Van der Zouwen 1982). Vaak is de onderzoeker geïnteresseerd in *meningen* en *attitudes* van mensen. In het survey-interview beantwoordt een respondent vragen en gaat de onderzoeker ervan uit dat het gegeven antwoord een goede weergave is van de houding of mening van de respondent. Er zijn echter tal van factoren die een verschil kunnen veroorzaken tussen de mening van de respondent (het 'ware' antwoord) en het gegeven antwoord (zie bij voorbeeld Dijkstra 1983; Dijkstra en Van der Zouwen 1982; Tourangeau & Rasinski 1988). In dit artikel zal de aandacht gevestigd worden op de *stemming* (de mate waarin de respondent zich prettig of onprettig voelt) als mogelijke oorzaak voor het verschil tussen het 'ware' antwoord en de variabele zoals deze gemeten is. Normaliter is in het interview de stemming immers een 'storende' variabele; een variabele die wél invloed heeft op het antwoordgedrag, maar waarin we als onderzoeker niet geïnteresseerd zijn.

Uit de alledaagse praktijk weten we dat externe omstandigheden invloed kunnen hebben op de stemming. Bekend is de invloed van het weer op de stemming. Op een zonnige dag zijn veel mensen wat vrolijker ('zonniger') gestemd dan op een druilerige, bewolkte dag. We weten uit de alledaagse praktijk ook dat de stemming vervolgens weer invloed kan hebben op het nemen van beslissingen. Deze twee stellingen samen bieden een verklaring voor de grotere hulpvaardigheid van mensen op zonnige dagen dan op druilerige bewolkte dagen (Cunningham 1979).

Een interview zou van invloed kunnen zijn op de stemming, bij voorbeeld indien de vragen op prettige of onprettige ervaringen betrekking hebben. Maar bovendien kan tijdens een interview de stemming van invloed zijn op de beslissing van een respondent bij de keuze tussen verschillende antwoordalternatieven. Een plezierig gestemde respondent geeft wellicht andere antwoorden dan een onplezierig gestemde respondent. De stemming is dan van invloed op het antwoordgedrag van de respondent. In dat geval kunnen correlaties tussen vari-

abelen een artefact zijn van de tijdens het interview geïnduceerde stemming.

In dit artikel zullen twee vragen centraal staan:

1. Kan bij een interview het ondervraagd worden over bepaalde onderwerpen van invloed zijn op de stemming van de respondent?
2. Heeft de stemming van de respondent invloed op de gegeven antwoorden?

2. Stemming en interviewvragen

Oorzaken van de stemming tijdens het interview. Uit experimenteel onderzoek blijkt dat de stemming van proefpersonen beïnvloedbaar is. Om te zien of het beschrijven van een gebeurtenis uit het verleden leidt tot een stemming die congruent is met de gebeurtenis vroegen Strack, Schwarz en Gschneidinger (1985) aan één groep proefpersonen om positieve, plezierige gebeurtenissen, en aan een andere groep om negatieve, onplezierige gebeurtenissen uit het verleden te beschrijven. Daarna werd bij beide groepen de stemming gemeten. Het bleek dat het beschrijven van een plezierige gebeurtenis alleen onder bepaalde condities tot een positieve stemming leidt. Ook het beschrijven van een negatieve gebeurtenis leidt niet altijd tot een negatieve stemming. Volgens Strack (1983) wordt de stemming pas beïnvloed als de proefpersoon een 'bildhafte Vorstellung' of levensechte voorstelling krijgt van de gebeurtenis. Bepalend hiervoor is:

- Hoe lang er over een bepaald onderwerp wordt nagedacht. Zo treedt er geen stemmingsverandering op bij proefpersonen die kort over een bepaalde (positieve of negatieve) gebeurtenis schrijven (denken). Het uitgebreid bezig zijn met een gebeurtenis veroorzaakt wél een stemmingscongruente verandering na het uitgebreid beschrijven van een prettige of onprettige gebeurtenis. Het kort aanstippen van een gebeurtenis uit het verleden veroorzaakt blijkbaar geen levensechte voorstelling.
- Op welke manier over een gebeurtenis wordt gepraat. Wordt aan proefpersonen gevraagd een beschrijving te geven 'waarom' iets gebeurde, dan leidt dit niet tot een stemmingsverandering. Wordt daarentegen gevraagd 'hoe' iets gebeurde dan wordt er wél een stemmingsverandering geconstateerd. Strack e.a. (1985) verklaren deze resultaten wederom door te verwijzen naar het al-of-niet krijgen van een levensechte voorstelling bij de proefpersonen. Wordt aan proefpersonen gevraagd *waarom* iets gebeurde, dan bevordert dit het analytisch denken over de gebeurtenis. Wordt daarentegen gevraagd *hoe* iets gebeurde, dan leidt dit tot een levensechte voorstelling, wat wél invloed heeft op de stemming.

De eerste onderzoekshypothese luidt dan: als er tijdens een interview lang bij een onderwerp stil wordt gestaan en er niet alleen analytische vragen worden gesteld, zal dit leiden tot een levensechte voorstelling van een gebeurtenis bij de

respondent. Dit zal een stemmingsverandering teweegbrengen in de richting van de evaluatie van de herinnering.

Gevolgen van stemming in een interview. Vanuit de beslissingstheorie is bekend dat beslissers vaak gebruik maken van 'pseudo-meetinstrumenten' (Hogarth 1980). De emotie blijkt een 'pseudo-meetinstrument' te zijn: met behulp van de emotie kan op een eenvoudige wijze een bruikbaar antwoord gegeven worden. Als de respondent een vraag gesteld wordt, gebruikt hij zijn² emotionele reactie op die vraag om tot een antwoord te komen. Wordt de respondent bij voorbeeld gevraagd of minister-president Lubbers een sympathiek persoon is, dan hoeft hij géén beroep te doen op het geheugen, maar gaat hij na 'wat hij voelt' bij het denken aan de minister-president. Schwarz (1988) wijst in dit verband op de Amerikaanse zegswijze 'How do you feel about it?' Een oordeel geven met behulp van 'het gevoel over iets' is véél eenvoudiger dan een antwoord geven op grond van herinneringen uit het geheugen.

Nu geeft de emotie op een *specifiek* moment natuurlijk niet altijd betrouwbare informatie. Bij het geven van een oordeel met behulp van emoties is de respondent meestal niet in staat om zijn gevoelens over 'iets' te scheiden van zijn 'algemene' gevoelens; zijn stemming. Daardoor wordt de algemene emotie (de stemming) verward met het gevoel over het specifieke onderwerp. Deze verwarring bij de respondent zorgt voor beïnvloeding van het antwoordgevraagd door de stemming. Daardoor gaan respondenten met een plezierige stemming eerder positief oordelen over onderwerpen in vergelijking met respondenten in een onplezierige stemming. Respondenten schrijven het positieve gevoel toe aan (het onderwerp van) de vraag, terwijl het positieve gevoel in werkelijkheid wordt veroorzaakt door de stemming. De respondent gaat zijn emotionele reactie op de vraag verwarren met zijn 'allgemeine gehobene oder gedrückte Befindlichkeit': zijn stemming. Schwarz (1988) spreekt in dit verband van 'fehl-interpretieren'.

In een experiment van Schwarz, Strack, Kommer en Wagner (1987) werd de stemming na afloop van verschillende voetbalwedstrijden tijdens het wereldkampioenschap in 1982 gebruikt om deze hypothese te toetsen. Na een overwinning van het Duitse nationale elftal rapporteerden inwoners van de Westduitse stad Mannheim een hogere tevredenheid met het 'Leben als Ganzem' dan vóór de wedstrijd. Na een gelijkspel daalde deze tevredenheid. Het experiment maakt aannemelijk dat de stemming, in dit geval veroorzaakt door een voetbalwedstrijd, het antwoord beïnvloedt. Ook in onderzoeken van Schwarz en Clore (1983), Dermer e.a. (1979) en Forgas en Molyan (1987) werd bevestiging van de theorie gevonden.

Een respondent kan dus een antwoord geven op basis van zijn *emoties* (zijn stemming) omdat dit een betrouwbare en goed toegankelijke bron van informa-

tie is. Het gebruik van deze bron vereenvoudigt het oordelen. Gedachten in het *geheugen* vormen echter óók een informatiebron waarmee het antwoord samengesteld kan worden. Op een min of meer analytische wijze kunnen gedachten in het *geheugen* samengevoegd worden (Tourangeau en Rasinski 1988). De respondent moet een keuze maken uit deze twee bronnen; geeft hij een antwoord op basis van emoties (stemming) of probeert hij op een min of meer analytische wijze tot een antwoord te komen. In de literatuur zien we bij de keuze tussen deze twee strategieën de volgende criteria terugkomen:

1. De meest in het oog lopende informatiebron heeft de grootste kans om gebruikt te worden. De inhoudelijke informatiebron (het *geheugen*) concurreert tijdens het interview in 'Augenfälligkeit' met de stemming (Schwarz 1987). Is de stemming nadrukkelijker in het *geheugen* aanwezig dan herinneringen, dan is de kans groot dat een antwoord op een vraag gegeven wordt op basis van 'how do I feel about it'. Dringt daarentegen een concrete herinnering zich sterk op bij de respondent, dan is het aannemelijk dat deze herinnering het antwoord zal gaan bepalen. Dit is bij voorbeeld het geval als er nét over het onderwerp is gesproken. Concrete gedachten over een onderwerp liggen in zo'n geval nog vers in het *geheugen*. Daardoor is de kans groot dat deze inhoudelijke informatie gebruikt wordt om een antwoord samen te stellen. Het betekent ook dat de geprononceerde stemming een grotere kans heeft om invloed uit te oefenen op het antwoordgedrag in vergelijking tot de alledaagse gemoedsgesteldheid.

2. Als de sancties op het geven van een fout antwoord groot zijn, dan zullen respondenten meer energie steken in het geven van een 'goed' antwoord. Dit betekent dat een strategie die meer energie kost, toch gebruikt wordt als een respondent het risico om gestraft te worden wil vermijden. Omdat een survey-interview echter gekenmerkt wordt door een 'Konsequenzenlösigkeit' (Schwarz 1988), zal een respondent niet snel een antwoord geven op basis van inhoudelijke informatie *omdat* hij bang is om gestraft te worden. Op basis van dit criterium kunnen we daarom sterke stemmingsinvloeden verwachten in een interviewsituatie.

3. Als de tijdsdruk groot is, is een respondent minder in staat om een afgewogen oordeel te geven. Hij wordt gedwongen om een strategie te gebruiken die weinig tijd kost. Daarom zal de respondent die onder tijdsdruk wordt gezet eerder naar een oplossingsstrategie gebaseerd op de stemming grijpen. Het oordelen op grond van gevoelens kost immers (vrijwel) geen tijd. Aangezien een survey-interview over het algemeen gekenmerkt wordt door een grote tijdsdruk (Tourangeau en Rasinski 1988), mogen we op grond van het tijds criterium verwachten dat respondenten vaak op basis van stemming tot een oplossing komen.

4. Eenvoudige vragen beantwoorden kost de respondent weinig tijd en energie in tegenstelling tot moeilijke vragen. Het beantwoorden van algemene vragen waarvoor geen concrete criteria beschikbaar zijn, is een stuk moeilijker dan

het geven van een antwoord op een vraag over een concreet onderwerp. De veel gestelde vraag over het algemeen welzijn ('present life quality': Dermer e.a. 1979; 'life satisfaction': Forgas en Molyan 1987; 'glücklich mit Leben als Ganzem': Schwarz 1987) is moeilijk op een analytische manier te beantwoorden: 'Evaluation of general life satisfaction poses an extremely complex task that requires a large number of comparisons along many dimensions with ill-defined criteria and the subsequent integration of the results of these comparisons into one composite judgement' (Schwarz en Strack 1985). Deze categorie vragen kan makkelijker op basis van gevoelens beantwoord worden; voor de respondent valt hier 'winst' te behalen. Bij het beantwoorden van vragen over concrete onderwerpen zoals bij vragen naar tevredenheid met consumentenartikelen, is daarentegen de kans groter dat het geheugen als informatiebron wordt gebruikt; voor een eenvoudige vraag is een afweging snel gemaakt.

In het eerder aangehaalde voetbalexperiment van Schwarz, Strack, Kommer en Wagner (1987) werd deze veronderstelling bevestigd: zij vonden geen significante verschuivingen in het antwoordgedrag na het winnen of gelijkspelen van de 'Nationalmannschaft' op vragen naar tevredenheid met *concrete* onderwerpen zoals het inkomen.

5. Een minder gemotiveerde respondent zal minder moeite doen om een afweging te maken. Hij zal daarom eerder grijpen naar de methode op basis van gevoelens. We verwachten daarom dat het effect van de stemming op de antwoorden groter is naarmate de respondent minder gemotiveerd is. Waarbij opgemerkt moet worden dat het onderwerp waarover geënquêteerd wordt en de sfeer tijdens het interview gedeeltelijk bepalend is voor de motivatie. Op basis van het voorgaande komen we tot de tweede onderzoekshypothese: onder bepaalde condities zal de stemming een significante invloed op het antwoordgedrag hebben. De stemming zal vooral van invloed zijn indien:

- de stemming méér geprononceerd is,
- er minder concrete herinneringen over het onderwerp waarover de vraag wordt gesteld nadrukkelijk aanwezig zijn,
- er een grote tijdsdruk is,
- de vraag moeilijk is,
- de motivatie van de respondent om de vraag serieus te beantwoorden laag is.

3. Onderzoeksopzet

Data. In de vorige paragraaf zijn twee hypothesen geformuleerd. De eerste hypothese voorspelde, in bepaalde gevallen, invloed van het praten over een onderwerp op de stemming, de tweede hypothese voorspelde dat de stemming, onder bepaalde condities, invloed zou hebben op het antwoordgedrag. Voor de toetsing van deze hypothesen maken we gebruik van gegevens uit het onderzoek

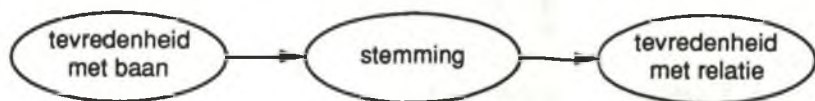
'Het proces van Sociale Integratie van Jong-volwassenen' (gemakshalve: SI-onderzoek).³ Dit longitudinale onderzoek beoogt na te gaan 'op welke wijze jongeren in de leeftijd van 18 tot 30 jaar deelnemen aan het maatschappelijk leven, en hoe de integratie daarin zich voltrekt' (Dijkstra 1989). In het kader van dit onderzoek zijn onder andere 1775 mondelinge interviews (gemiddelde duur: één uur en 45 minuten) afgenomen aan jongeren van 18, 22 en 26 jaar. Achtereenvolgens werden de jongeren ondervraagd over: (1) het werk of de werkloosheid, eventueel het zoeken naar een (andere) baan; (2) de partnerrelatie; en (3) hun netwerk van belangrijke contacten.

Tijdens het interview is op twee momenten de stemming gemeten. De eerste keer was dat nadat de vragen over het werk c.q. de werkloosheid en eventueel het zoeken naar een baan waren beantwoord (na punt 1). De tweede meting vond aan het einde van het interview plaats, nadat over het relatiernetwerk was gesproken.

Wijze van hypothesetoetsing. Omdat in het interview uitgebreid over bepaalde onderwerpen werd gesproken (bij voorbeeld de leuke of vervelende baan van de respondent), kunnen we verwachten dat bij de respondent een levensechte voorstelling ontstaat, waardoor de stemming wordt beïnvloed: hypothese 1 (Strack e.a. 1985). Schwarz en Clore (1983) toonden aan dat de (geïnduceerde) stemming van invloed kan zijn op het antwoordgedrag. Proefpersonen in een plezierige stemming gaven significant positievere antwoorden in vergelijking met proefpersonen in een negatieve stemming (hypothese 2).

De combinatie van de twee hypothesen is voor de kwaliteit van het interview natuurlijk interessant; werkt de stemming die veroorzaakt is door een voorafgaand onderwerp door op het beantwoorden van vragen over een volgende onderwerp? Beantwoordt een respondent in een plezierige stemming, die bij voorbeeld is veroorzaakt door zijn tevredenheid met het werk, de vragen over zijn partnerrelatie positiever? De theorie voorspelt dit. Er zal een samenhang gevonden worden tussen twee onderwerpen die na elkaar komen; in dit voorbeeld tussen de tevredenheid met de baan en de partnerrelatie. De samenhang tussen deze twee variabelen wordt veroorzaakt door de stemming (figuur 1).

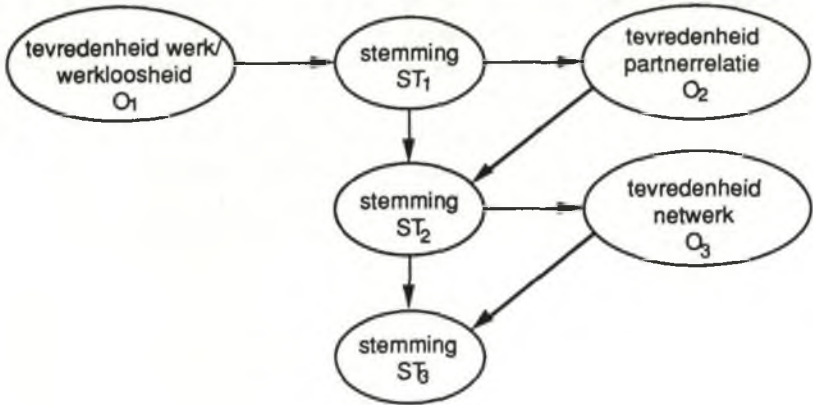
Figuur 1: Stemming als verklaring voor samenhang tussen twee variabelen

Tijdens de interviews werd niet alleen gepraat over de baan en de partnerrelatie. Telkens zal er tussen twee onderwerpen een samenhang gevonden worden

als een voorgaand onderwerp stemming induceert en de daaropvolgende vragen gevoelig zijn voor invloeden van stemmingen. Figuur 2 geeft dit schematisch weer.

Figuur 2: Schematische voorstelling van stemmingseffecten in het SI-onderzoek

Figuur 2 suggereert een simpele toetsing. We moeten echter rekening houden met het volgende:

- De stemming wordt slechts twee keer gemeten: halverwege het interview (ST₁ in figuur 2) en aan het einde (ST₃). In figuur 2 komt de stemming echter méér dan twee keer terug. In sommige gevallen kunnen we een verband tussen twee onderwerpen verwachten, maar of de stemming de oorzaak is van dit verband is niet met zekerheid te zeggen.
- De stemming zal geen invloed hebben bij alle vragen: Schwarz, Strack, Kommer en Wagner (1987) toonden aan dat stemming méér invloed heeft bij minder concrete vragen. We zullen per onderwerp een selectie van vragen (items) moeten maken.

Afleiding van voorspellingen. Invloed van (tevredenheid met) werksituatie op stemming: $O_1 \rightarrow ST_1$. Bij werkende respondenten zal een grotere tevredenheid met de baan leiden tot een betere stemming. Ervaart de respondent zijn baan echter als onplezierig, dan zal dat leiden tot een onprettige stemming. Er wordt dus een positief verband verwacht tussen de tevredenheid met de baan en de stemming.

Invloed van stemming op partnerrelatie: $ST_1 \rightarrow O_2$

We verwachten dat respondenten met een plezierige stemming een positiever antwoord zullen geven op vragen naar de tevredenheid met de partnerrelatie, in vergelijking met een minder prettig gestemde respondent.

Invloed van relatie op stemming: $O_2 \rightarrow ST_2$

Na de vragen over de partnerrelatie is de stemming niet gemeten. We kunnen daarom niet toetsen of er een effect is van het beantwoorden van vragen over de partnerrelatie op de stemming. Vinden we echter een samenhang tussen de 'relatievragen' en vragen die daarna gesteld zijn, dan zou dit veroorzaakt *kunnen* zijn door de stemming. Op grond van hypothese 1 mogen we immers een positieve samenhang tussen de tevredenheid met de partnerrelatie (O_2) en de stemming (ST_2) verwachten, terwijl hypothese 2 een positief verband veronderstelt tussen de stemming (ST_2) en de onderwerpen die erop volgen, namelijk ondersteuning door het sociaal netwerk (O_3). Als we kijken naar het verband tussen de tevredenheid met de relatie en de ondersteuning, dan moeten we daarbij wel rekening houden met een mogelijk *direct* verband tussen deze twee variabelen. Een goede partnerrelatie en het ondervinden van steun van de partner gaat immers vaak samen. De steun uit het primaire netwerk zal daarom gemeten moeten worden *zonder* de steun van de partner hierin te betrekken. Een positief verband tussen de tevredenheid met de partnerrelatie en de ervaren steun, zou een indicatie kunnen zijn dat de theorie juist is. We kunnen op grond van dit verband de theorie in ieder geval niet verwerpen.

Invloed van vragen over het netwerk op stemming: $O_3 \rightarrow ST_3$

Op basis van hypothese 1 voorspellen we dat het ervaren van veel steun vanuit het sociale netwerk zal leiden tot een betere stemming.

De meetinstrumenten. De stemming (ST_1 en ST_3 in figuur 2) werd beide keren op dezelfde wijze gemeten: 'Soms kunnen mensen zich onprettig voelen door het soort vragen dat wordt gesteld. Kun je aangeven hoe prettig of onprettig je je op dit moment voelt?' Respondenten konden daarbij kiezen uit: 1: 'heel onprettig', 2: 'tamelijk onprettig', 3: 'niet prettig en niet onprettig', 4: 'tamelijk prettig', en 5: 'heel prettig'.

In het onderzoek werd de respondenten met een baan gevraagd naar de mate waarin diverse aspecten in de baan aanwezig waren; zij konden aangeven of een bepaald aspect 'heel weinig', 'weinig', 'niet veel, niet weinig', 'veel' of 'heel veel' aanwezig was. Uit deze vragen werd een keuze gemaakt waarbij de volgende overwegingen een rol speelden. Het effect van de stemming zal het grootst zijn bij vragen over subjectief ervaren gevoelens. Enerzijds omdat deze vragen moeilijker te beantwoorden zijn ('ill-defined criteria'; Schwarz en Strack 1985), anderzijds omdat het gevoel (de stemming) voor zo'n oordeel relevant is. Aldus werden zes vragen geselecteerd naar de verschillende aspecten van de baan. Over deze zes vragen werd een orthogonale factoranalyse uitgevoerd die twee duidelijke factoren opleverde. Eén factor had betrekking op de sociale aspecten van de baan, de andere op financieel-inhoudelijke aspecten (zie tabel 1; zie Wendt 1989, voor een uitvoeriger beschrijving).

Tabel 1: Resultaten van de factoranalyse over zes vragen naar aspecten van de baan; n = 866 (de respondenten met een baan)

	sociale aspecten	financieel-inhoudelijke aspecten
goed contact met je collega's	0.79	0.01
goed contact met je directe chef	0.75	0.04
goede werksfeer in het bedrijf	0.76	0.09
het geld dat je verdient	0.00	0.54
aansluiting bij je kennis en vaardigheden	-0.12	0.74
zekerheid over het kunnen behouden van het werk	0.22	0.54

Een soortgelijke procedure werd gevolgd om een indicatie te krijgen van de tevredenheid met de partnerrelatie. Hier betrof het een aantal vragen omtrent de kwaliteit van de partnerrelatie, waaruit negen vragen werden geselecteerd die goed aansloten bij de bovengenoemde criteria. Een orthogonale factoranalyse over deze vragen bleek drie factoren op te leveren, die aangeduid werden als 'conflicthantering', 'coping' en 'omgang' (zie tabel 2; zie verder Wendt 1989).

Tabel 2: Resultaten van de factoranalyse over negen vragen naar de kwaliteit van de partnerrelatie; n = 1090 (de respondenten met een partnerrelatie)

	conflict	coping	omgang
zich goed voelen bij partner	-0.14	-0.09	0.72
elkaar aankijken tijdens gesprek	-0.09	0.01	0.71
praten over gezamenlijke interesses	0.01	-0.16	0.73
partner mokt vaak	0.70	0.20	-0.05
we hebben vaak ruzie	0.74	0.00	-0.13
vaak vitten op partner	0.75	0.05	-0.04
niet durven praten over onderwerpen	0.06	0.63	-0.05
vermijden van onenigheid	0.11	0.75	-0.12
toegeven om conflict te vermijden	0.06	0.75	-0.06

De ondersteuning van de respondent door het sociaal netwerk werd vastgesteld met een door Van Tilburg (1988) ontwikkelde schaal. Hierbij noemt de respondent eerst vijf personen met wie hij het meest te maken heeft en nauwe banden onderhoudt. Vervolgens wordt met tien vragen voor elke genoemde persoon een schatting gemaakt van de hoeveelheid ontvangen steun. Een en ander wordt gesommeerd om de totale hoeveelheid ontvangen steun vast te stellen.

Samenvatting van voorspellingen. (1) tevredenheid met baan heeft effect op

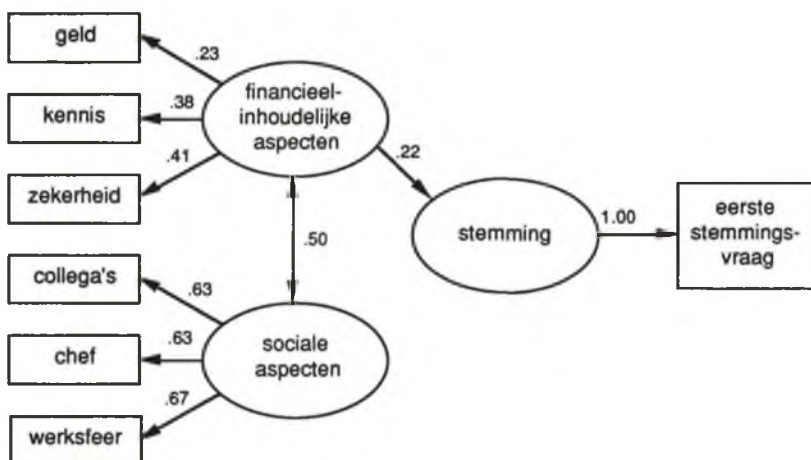
stemming, (2) stemming heeft effect op tevredenheid met de partnerrelatie, (3) tevredenheid partnerrelatie heeft effect op score ondersteuningsschaal, (4) de hoeveelheid ervaren steun is van invloed op de stemming.

4. Toetsing

We zullen eerst aandacht besteden aan de toetsing van de verschillende voorspellingen afzonderlijk. Indien de resultaten daar aanleiding toe geven (als een aantal voorspellingen niet verworpen wordt), kunnen we nagaan of één model geconstrueerd kan worden. Zo'n 'meer-omvattend' model moet aan kunnen geven hoe de samenhang is tussen de verschillende onderwerpen én of de stemming verantwoordelijk is voor de samenhang.

Toetsing van de afzonderlijke voorspellingen. Ten aanzien van de eerste voorspelling (het verband tussen de tevredenheid met de baan en de stemming) werden twee aspecten aan de baan onderscheiden: een financieel-inhoudelijk, en een sociaal aspect. Getoetst werd met LISREL VI (Jöreskog en Sörbom 1983) vanwege de opname van ongemeten variabelen in het model (zie figuur 3).

Figuur 3: Effect van aspecten van de baan op de stemming

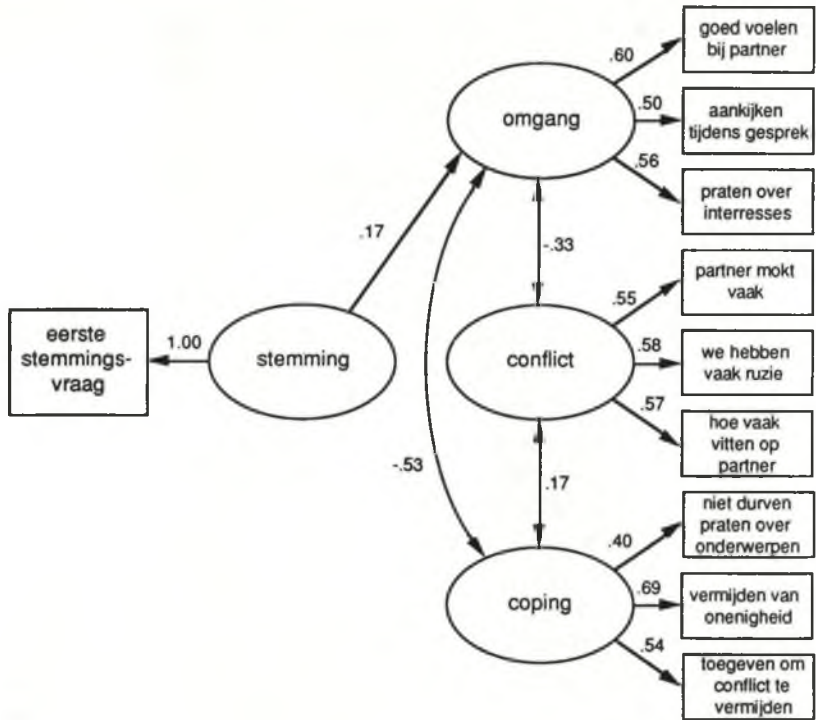
$n = 866$; $\chi^2 = 15.09$; $df = 13$; $p = 0.302$

Uit de analyse blijkt dat met name de financieel-inhoudelijke aspecten van de baan de stemming beïnvloeden. Tussen de sociale aspecten en de stemming bestaat geen verband. Mogelijk zijn de financieel-inhoudelijke aspecten meer bepalend voor de tevredenheid met de baan dan de sociale aspecten, omdat men hiervoor in hoge mate van de baan afhankelijk is. Tevredenheid met de sociale

aspecten van een baan (zoals slecht contact met collega's) is veel meer afhankelijk van de persoon zelf, bij voorbeeld of iemand makkelijk of moeilijk contact maakt.

Om het effect van de stemming op de vragen over de kwaliteit van de partnerrelatie na te gaan (voorspelling 2), werd eveneens een LISREL-analyse uitgevoerd (zie figuur 4).

Figuur 4: Effect van de stemming op de kwaliteit van de partnerrelatie

$n = 1090$; $\chi^2 = 33.46$; $df = 28$; $p = 0.219$

Uit de analyse blijkt dat de stemming alleen op de factor 'omgang' een significant effect heeft. Het effect op de twee andere factoren ('conflict' en 'coping') is niet significant. Mogelijk voldoen deze vragen minder aan de eerder genoemde 'ill-defined criteria' van Schwarz en Strack (1985). De drie vragen behorend bij de factor 'omgang' ('Ik voel me goed als ik bij mijn partner ben', 'kijkt je partner je aan als hij/zij met je praat' en 'Praten jullie wel eens over dingen waarin je beiden geïnteresseerd bent?') doen wellicht een sterker beroep op subjectief ervaren gevoelens. We concluderen dat de resultaten van de toetsing in ieder ge-

val ten dele in overeenstemming zijn met voorspelling 2.

Wat betreft de vierde voorspelling (op voorspelling 3 komen we later terug), waarin een positief verband werd verondersteld tussen de ondersteuning die een respondent ervaart en zijn stemming, blijkt dat er een significant positief verband is; de correlatie is 0.16. Een respondent die véél steun ontvangt blijkt in een betere stemming te zijn in vergelijking met een respondent die weinig ondersteuning ontvangt; voorspelling 4 wordt bevestigd.

Samenvattend kunnen we concluderen dat de voorspellingen voor een groot deel bevestigd worden, zodat het zinvol is na te gaan of de verschillende relaties samengevoegd kunnen worden tot één model. Hierbij komt dan tevens de derde voorspelling (naar het verband tussen de kwaliteit van de partnerrelatie en de ervaren ondersteuning) aan de orde.

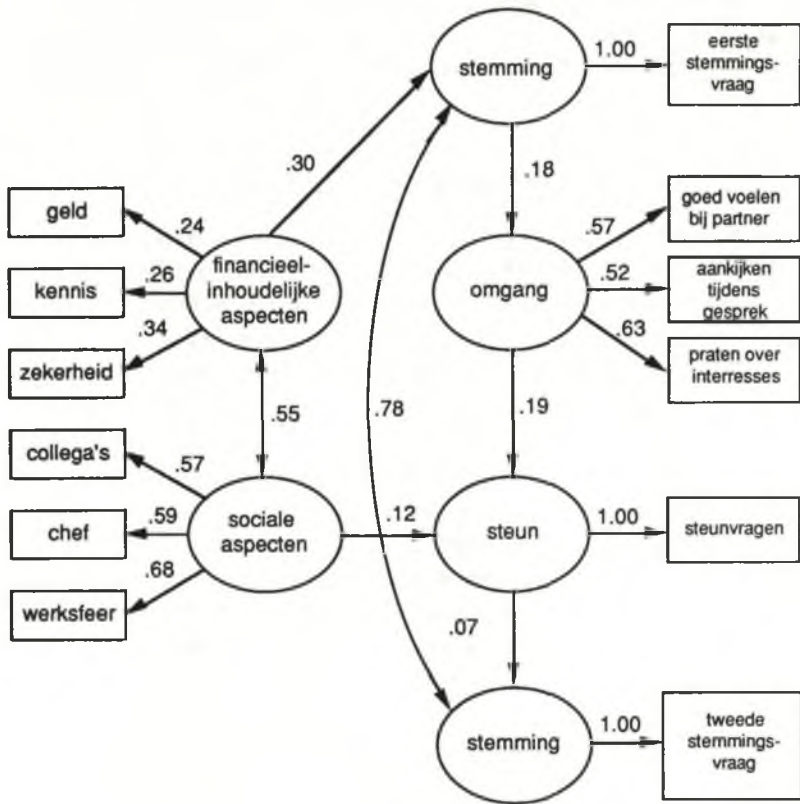
Totaalmodel voor de stemming. Het samenvoegen tot één model heeft als voordeel dat schijnrelaties eerder manifest worden. De mogelijkheid bestaat immers dat de baan *rechtstreeks* invloed heeft op de onderwerpen die na de eerste stemmingsvraag komen (relatie, ondersteuning).

We nemen aan dat praten over de financieel-inhoudelijke aspecten van de baan invloed heeft op de stemming (voorspelling 1). Omdat het goed denkbaar is dat de sociale aspecten van de baan gerelateerd zijn aan andere variabelen in het model (met name de ervaren ondersteuning), wordt ook deze factor in het model opgenomen. De stemming heeft vervolgens weer invloed op de factor 'omgang' van de partnerrelatie⁴ (voorspelling 2). Bovendien bleek dat de stemming beïnvloed werd door de confrontatie met de steunlijst (voorspelling 4). Verder is een uitspraak gedaan over een verband tussen de antwoorden op de vragen over de relatie en de score op de ondersteuningsschaal (voorspelling 3). Voegen we een en ander samen dan krijgen we het *meetmodel* van figuur 5.

Dit model wordt door LISREL niet verworpen. Als we het model bestuderen dan zien we geen bestaande of ontbrekende relaties die aanleiding geven om de theorie te verwerpen. De richting van de verschillende verbanden is in overeenstemming met onze veronderstellingen. Nemen we de belangrijkste causale relaties uit figuur 5 onder de loep, dan mogen we het volgende concluderen:

- Het beantwoorden van vragen over financieel-inhoudelijke aspecten van de baan is significant van invloed op de stemming. Het praten over de sociale aspecten van de baan beïnvloedt daarentegen de stemming niet.
- De stemming beïnvloedt vervolgens de antwoorden van de respondenten over hun partnerrelatie voor wat betreft de factor 'omgang'. Ook deze relatie is significant.
- Er is een significant verband tussen de omgang van de respondent met de partner en de ondersteuning die hij ondervindt vanuit zijn primaire netwerk, waarbij de door de partner ondervonden steun is verwijderd. Aangezien tus-

Figuur 5: Meetmodel voor de werkende respondenten met partnerrelatie

$n = 515$; $\chi^2 = 49.59$; $df = 50$; $p = 0.49$

sen de vragen over de partnerrelatie en de vragen naar de ondersteuning de stemming niet is gemeten, is onze interpretatie dat dit verband veroorzaakt is door de stemming uiteraard niet hard te maken. Desalniettemin is het verband in overeenstemming met de theorie, in die zin dat het ontbreken van een verband (of een negatief effect) strijdig met onze hypothesen zou zijn geweest.

- Er blijkt een significant verband te zijn tussen het sociale aspect van de baan en de steun die wordt ervaren. Dit is niet voorspeld in de vorige paragrafen. Het verband wordt niet veroorzaakt doordat collega's vaak worden genoemd: zij maken slechts 1.4% van de steungevers uit. Een mogelijke oorzaak is het al-of-niet hebben van sociale vaardigheden: heeft iemand véél sociale vaardigheden, dan kan hij beter opschieten met de chef en collega's. Tegelijkertijd zorgen deze sociale vaardigheden ervoor dat hij meer (of be-

tere) relaties heeft.

- De ervaren steun heeft een significante invloed op de stemming. Ervaart iemand weinig steun en wordt hij daar in een interview mee geconfronteerd, dan wordt zijn stemming óók lager. Overigens blijkt dit effect vrij zwak te zijn.

5. Samenvatting en conclusies

Verondersteld werd dat tijdens een interview het ondervraagd worden over bepaalde onderwerpen invloed kan hebben op de stemming, terwijl de stemming weer van invloed kan zijn op het beantwoorden van vragen. Dergelijke effecten zullen vooral optreden bij moeilijke vragen die een beroep doen op de subjectieve zelfinschatting. Hierbij is de respondent geneigd de vragen afgaande op zijn gevoel te beantwoorden. Bij de meer feitelijke vragen zal de stemming weinig of geen invloed hebben.

Deze veronderstellingen werden onderzocht bij een landelijk survey-onderzoek, waarbij op twee momenten tijdens het onderzoek de stemming was gemeten. Hierbij werden duidelijke aanwijzingen gevonden dat de verwachte stemmingseffecten inderdaad optraden. Enig voorbehoud is hierbij noodzakelijk: de gehanteerde LISREL-analyse geeft strikt genomen alleen aan dat het gepostuleerde model niet verworpen kan worden, te meer daar de stemming slechts tweemaal gemeten is tijdens het interview. Door de stemming vaker vast te stellen tijdens een interview, is een scherpere toetsing mogelijk. Een andere, en wellicht nog betere methode is trachten de stemming experimenteel te beïnvloeden; bij voorbeeld door respondenten te vragen om iets te vertellen over prettige, respectievelijk onprettige ervaringen uit het verleden.

Desalniettemin geeft het gepresenteerde onderzoek, samen met de eerder besproken experimentele onderzoeken, duidelijk aan dat stemming een oneigenlijke bijdrage kan leveren aan de sterkte van de verbanden die tussen bepaalde variabelen gevonden worden. Ook al blijken de stemmingseffecten over het algemeen niet zeer groot te zijn, indien van de te onderzoeken verbanden verwacht wordt dat zij niet al te sterk zijn, kunnen stemmingseffecten tot onjuiste conclusies leiden. Als in een interview moeilijke, subjectieve, globale vragen gesteld worden, doet de onderzoeker er goed aan met deze storende factor rekening te houden. Bij voorbeeld door dergelijke vragen af te wisselen met vragen die 'stemmingsneutraal zijn', zodat het stemmingseffect afzwakt. Of door de stemming tijdens het interview te meten, zodat voor de effecten ervan gecorrigeerd kan worden.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie van de eerste auteur, onder begeleiding van de tweede auteur.
2. Men leze voor 'zijn', 'hij' e.d. tevens 'haar', 'zij', etc.
3. De gegevens waarvan in dit onderzoek gebruik is gemaakt, zijn afkomstig van het Zwaartepunt Programma 'Het proces van Sociale Integratie van Jong-Volwassenen'. Dit programma wordt uitgevoerd aan de vakgroepen Methoden en Technieken van de faculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen en Arbeids- en Organisationspsychologie van de faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen van de Vrije Universiteit. De beschrijving van de gegevensverzameling van het onderzoek is te vinden in Dijkstra (1989).
4. Uit eerdere analyses bleek dat de factoren 'conflict' en 'coping' niet van invloed waren op de hoeveelheid ervaren steun; omwille van de eenvoud zijn deze factoren uit het model gelaten.

Geraadpleegde literatuur

- Cunningham, M.R., Weather, mood and helping behavior; quasi experiments with the sunshine samaritan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37 (1979): 1947-1956.
- Dermer, M., S.J. Cohen, E. Jacobsen en E.A. Anderson, Evaluative judgements of aspects of life as a function of vicarious exposure to hedonic extremes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37 (1979): 247-260.
- Dijkstra, W., en J. van der Zouwen, *Response-behaviour in the Survey-Interview*. Academic Press, Londen 1982.
- Dijkstra, W., *Beïnvloeding van Antwoorden in Survey-interviews*. Academisch proefschrift VU, Amsterdam 1983.
- Dijkstra, W., (red.), *Het proces van Sociale Integratie van Jong-volwassenen. De gegevensverzameling voor de eerste hoofdmeting*. VU-Uitgeverij, Amsterdam 1989.
- Forgas, J.P., en S. Moylan, After the movies: transient mood and social judgements. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13 (1987): 467-477.
- Hogarth, R.M., *Judgement and Choice. The psychology of Decision*. Wiley & Sons, New York 1980.
- Jöreskog, K., en D. Sörbom, *LISREL VI Users Guide*. Department of Statistics, University Uppsala, 1983.
- Schwarz, N., en G. Clore, Mood, misattribution, and judgements of well-being: informative and directive functions of directive states. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45 (1983): 513-523.
- Schwarz, N., *Stimmungen als Information. Untersuchungen zum Einfluss von Stimmungen auf die Bewertung des eigenen Lebens*. Springer Verlag, Berlin 1987.
- Schwarz, N., Stimmungen als Information. Zum Einfluss von Stimmungen und Emotionen auf evaluative Urteile. *Psychologische Rundschau*, 39 (1988): 148-159.
- Schwarz, N., en F. Strack, Cognitive and affective processes in judgements of well-being: a preliminary model. In: Hermann Brandstätter en Erich Kirchler (red.), *Economic Psychology*. Proceedings of the 10th IAREP Annual Colloquium. Rudolf Tauner Verlag, Linz (Austria) 1985: 439-447.
- Schwarz, N., F. Strack, D. Kommer en D. Wagner, Soccer, rooms, and the quality of your life: mood effects on judgements of satisfaction with life in general and with specific

- domains. *European Journal of Social Psychology*, 17 (1987): 69-79.
- Strack, F., *Experimentelle Untersuchungen zum Einfluss Bildhafter Vorstellungen auf die subjective Warscheinlichkeit sozialer Ereignisse*. Inaugural Dissertation, Mannheim 1983.
- Strack, F., N. Schwarz en E. Gschneidinger, Happiness and reminiscing: the role of time perspective, mood, and mode of thinking. *Journal of personality and social psychology*, 49 (1985): 1460-1469.
- Tilburg, T.G. van, *Verkregen en Gewenste Ondersteuning in het licht van Eenzaamheidservaringen*. Academisch proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam 1988.
- Tourangeau, R., en K.A. Rasinski, Cognitive Processes underlying context effects in attitude measurement. *Psychological Bulletin*, 103 (1988): 299-314.
- Wendt, J.H., *Momentane stemmingen en antwoorden op vragen naar tevredenheid*. Doctoraalscriptie vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, Amsterdam 1989.
- Zouwen, J. van der, Enquête. In: P.G. Swanborn en L. Rademaker (red.), *Sociologische grondbegrippen 2: Methoden en technieken*. Het Spectrum, Utrecht 1982.